

Колдонулган адабияттар

1. Гүлгаакы. Эл адабияты сериясы. Г.Орозова – Б: Шам, 2003., 30-44, 133, 172, 174 бб
2. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. С.Орозбаков.1-к.-Ф: Кыргызстан. 1980., 2-к. 319 б.
3. Олжобай менен Кишимжан: Эл адабияты сериясы, 9-том. Т. Казиев. – Б: Шам, 1997.,174, 319 бб.
4. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча. С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 108-109, 171, 172 бб.

References:

1. Stupid. A series of folk literature. G.Orozova-B: Sham, 2003., 30-44, 133, 172, 174 page
2. Manas. S. According to Orozbekov's version. S.Orozbekov.1-K.- F: Kyrgyzstan. 1980., 2-K. 319 p.
3. Olzhobai and Kishimzhan: folk literature series, volume 9. T. Kaziev. - B: Candle, 1997., 174, 319 p.
4. Bold Breasts. S. According to Karalaev 's version. S. Baykozhoev. - F: School. 1968, 108-109, 171, p. 172.

УДК:390(572.5)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2021-2(2)-45-51

Талиева К. А.

филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент,

Талиева К. А.

Кандидат филологических наук, доцент Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Talieva K. A.

Kyrgyz State University named after I. Arabaeva, Candidate of Philology, the associate professor

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МОТИВЕ ЖЕНИТЬБЫ
ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕР
ETHNOGRAPHIC ELEMENTS IN MOTIVE OF MARRIAGE**

Аннотация: Макалада элдик эпостордо этнографиялык элементтердин архаикалык баскычынын сүрөттөлүшү жана андан сырткары тарыхый турмуштук окуялардын чагылдырылышы, үйлөнүү мотивиндеги этнографиялык сүрөттөөлөр – кыз оюндагы улуттук оюндар, жамбы атыш, кыз куумай, төө чечмей, ордо ж.б. оюндары, баатырдын үйлөнүү мотивиндеги үндөштүктөр чыгармадагы чагылдырылган этнографиялык элементтер тууралуу сөз болот. Элдик мурастардын сюжетиндеги тарыхый сүртүмдөр көп мезгилдер аралыгында көркөм чыгарма таризинде гана кабылданып келгенине карабастан – «Манас»

үчилтигинде, «ЭрТөштүк» – эпостордогу этникалык байланыштар, кыргыздардын алгачкы саясий, экономикалык, дипломатиялык иш-чаралары, кыргыздардын соода байланыштары, үй тиричилигине керектүү септеги буюм-тайым оокаттары жөнүндө кенен-кесири сүрөттөлгөндүгү, эл аралык катнаштардын тынымсыз болгондугунун тарыхый изинин элестеринде сакталып келгендиги далилденет. Аны деталдуу, жандуу кылып сүрөттөп биздин күнгө жеткирген манасчылардын улуу касиеттери тууралуу айтылат.

Аннотация: В статье описываются этнографические элементы народных эпосов архаической ступени развития, отображение историко-бытовых событий, этнографические описания в мотивах женитьбы – народные игры при проводах девушки: стрельба в жамбы, кыз куумай, төө чечмей, ордо и др., переключки в мотиве женитьбы богатыря, а также отражённые в произведении этнографические элементы. Несмотря на то, что исторические фрагменты в сюжетах народного наследия многие сотни лет воспринимались лишь в виде художественных произведений – в трилогии «Манас», эпосе «ЭрТөштүк» – сохранились этнические взаимосвязи, установление первых политических, экономических, дипломатических связей кыргызов, их торговые отношения с ближними и дальними этносами, подробные описания хозяйственно-бытовой утвари и др. Доказано, что процессы международных отношений практически не прерывались, имели перманентный характер. В статье также повествуется о великих сказителях-манасчи, которые детально и живо донесли до нас древние этнографические элементы.

Annotation: The article describes the ethnographic elements of folk epics of the archaic stage of development, the display of historical and everyday events, ethnographic descriptions in the motives of marriage - folk games when seeing off a girl: shooting at jamby, kyz kuumai, toö chechmei, ordo, etc., roll call in the motive of marriage hero, as well as ethnographic elements reflected in the work. Despite the fact that historical fragments in the plots of national heritage for many hundreds of years were perceived only in the form of works of art - in the trilogy "Manas", the epic "ErToshtuk" - ethnic relationships, the establishment of the first political, economic, diplomatic ties of the Kyrgyz, their trade relations with near and far ethnic groups, detailed descriptions of household utensils, etc. It is proved that the processes of international relations were practically not interrupted, they had a permanent character. The article also tells about the great storytellers-manaschi, who brought ancient ethnographic elements to us in detail and vividly.

Түйүндү сөздөр: мотив, элемент, этнография, этника, боз үй, чеберчилик, салт-санаа, оюн-зоок, мурас, эпос, дүңгөр, ээр.

Ключевые слова: мотив, стихия, этнография, этнос, юрта, искусство, традиция, развлечение, наследие, эпос, седло.

Key words: motive, element, ethnography, ethnos, yurt, art, tradition, entertainment, heritage, epos, saddle.

Көркөм чыгарма болгон менен элдик эпостордо этнографиялык элементтерди арбын жолуктурууга болот, анткени эпикада архаикалык баскычынан сырткары тарыхый турмуштук окуялардын чагылышында түрдүү компоненттер, атрибуттары дагы кең кесири чагылат.

Баштапкы бөлүмдөрдө кызга калың төлөө, калың берүү тууралуу каралып жаткан проблеманын алкагында сөз кылганбыз. Тарыхый этнографиялык маалыматтарга, мисалы эпикалык доордо чагылган этностордун өз ара байланышындагы кыргыздардын соода

кербендер, түйүндөрү менен болгон байланышы. Ал «Манаста» туруктуу формулага айланган «аз гана кыргыз көп аргын» деген фразага байланыштуу, болжолу алынган фраза кыргыздар жаңыдан мамлекет болуп түптөлүп жаткан мезгилине туш келет сыңары. Элдик мурастардын сюжетиндеги тарыхый сүртүмдөр канчалык деңгээлде, көп жылдар аралыгында көркөм чыгарма таризинде гана кабылданып келгенине карабастан – «Манас» үчилтигинде, «Төштүк» – эпостордогу этникалык байланыштар, кыргыздардын алгачкы саясий, экономикалык, дипломатиялык иш-чаралары тарыхый издин элестерин сактап, көргөзүп турат.

Калың берүүдө аргын кыргыз чогулуп, Каныкейдин калыңын эки эселеп алып барат. Анда алтын, күмүш зар (зер) төөлөргө жүктөп түркүн килем-келче менен үстүн жаптырат. Чүчтөдөн маралдай маңкайып ак элечек тагынган Чыйырдынын боз жорго минип кудага бараткандагы кезин алсак.

Кыйбанын, кымбат доолондон чепкенин кийип алыптыр. (Ш.Р.)

Чүчтөнү – кыргыздар кытай кербендеринен алса, доолонду – эрендерден чоң кербен алып келген эмеспи, – деген саптарына караганда кыргыздардын эбегейсиз чоң аймактык соода байланышы менен катышы бар экени көрүнбөй койбойт.

Сагымбай Орозбаковдун вариантында “Жалаң үйдүн порумун, жарым күнү ырдаган” Жайсаң деген ырчы адам кезигери эскерилет [1,223]. Кыргыздар да кыз себине ак өргөө берүү, уулун үйлөнткөндө ак өргөө көтөрүү салттары эпоста кеңири баяндалат. Манас Кайыпданды согушта жеңип, анын кызы Карабөрктү алганда тигилген боз үйдүн жасалгасын: Салтанатын көргөндө, Жайсаң ырчы дегени Жалаң үйдүн порумун, Жарым күнү ырдаган [1,225]. Демек, кыргыз эли көчмөндүк турмушуна ылайыктап баш пааналай турган боз үйдү гана жаратпастан, алар турак-жайдын эстетикалык табитине аябай көңүл бургандыгы байкалат.

Боз үйдүн бүгүнкү күндөгүдөй кебетеси дароо эле жаралган эмес, нечен доорлорду карытып, улам жаңы табылга кошулуп, жыгачы, кийизи, жип-шуусу улам түрлөнүп, барган сайын көркүнө чыгып олтурган. Кыргыздын боз үйүн жасоодо кол өнөрчүлөрдүн бардык чеберлери теричи, жыгач уста, темир уста, саймачы, оймочу, зергери, уздары катышкан. Кыргыздар боз үйдү күнүмдүк тиричиликке, сыйга жана жоокерчиликте урунушкан. Боз үйдүн түрлөрү көп. Боз үйдүн жабыгына карай, уук-керегеге карай ак үй, чоң үй, ак өргө, ак ордо (хан үйү) болуп бөлүнгөн. «Манас» эпосунда он эки канат ордо боз үйдүн сүрөттөлүшү:

«Он эки канат ордо үйү,
Түндүгүн түркүн тиктеген,
Ууктарын учтаган,
Учуна манат тыштаган
Үйүн жибек чырмаган,
Уук менен кереге

Отуз түрлүү сырдаган» [3,241]. Тарыхый маалыматтар далилдеп тургандай, Түштүк Сибирь, Жети-Суу, Тянь-Шань жана Памир-Алтайда жүргүзүлгөн археологиялык маалыматтарга таянып, кыргыздардын материалдык маданиятында көчмөн уруулар сак, усун, гунндардын материалдык маданий салттарынын уландысы бар деп айта алабыз.

Боз үй ичиндеги ички жасалгалар, боз үйдүн технологиясы, жасалышы, жыгачтардын тандалып алынышы «алтымыш канат ак үйдө» деп укмуш үйдүн формасы сүрөттөлөт. Боз үйдүн боолору, уук баш, жабык баш, эшиктин түндүккө чейинки согулган чийдин жаңы

туулган музоонун чылгый терисинен бекип согулганы, алтымыш балбан биригип ак бакандай түркүктү түндүгүн өйдө араң көтөрүп, ак өргөө жети күндө тигилип бүттү деп сүрөттөлгөндүгүнө карасак, түндүктүн чамгарактагы орнаменттик оюларга шайкеш, арасында түндө чыккан жылдыз не, чөгөрүлгөн көөхары көз жоосун алат тим эле, - деп берилет.

Боз үйдүн кандай чеберчилик менен жасалгандыгы сүрөттөлсө, бир жагынан ат жабдык: аңкак иер мадага, сеп менен келген а дагы, кайырдын улуу устаты жасаган экен бу дагы, деп кыздын себиндеги ээр-токумду ким кантип жасаганын, күмүштөн четин булаптыр, алтындан болуп өзөгү, ай түспөлү салынган, жүгөндүн так ортосу, көөхардан чөгөрүлүп коюлган, дейт. (С.О.Б.С.) Эпосто сүрөттөлгөн көпчүлүк жабдыктарына эпикалык мүнөз берилген. Мисалы, Аккаңкы, дүңгөр, ээр, үртүк, тердик, камчы, булдурсун жана башкалар. Булардын арасынан Манастын Аккуласы үчүн Алмамбет жасап берген Аккаңкы ээр бир кыйла өзгөчө касиеттерге ээ ээр катары сүрөттөлөт:

Эңкейиште эшилсе,
Тамандашып айкөлүн,
Эчендер менен кезишсе,
Ээри кыйрап кетет деп,
Шашылыш жерде айкөлдүн
Ажалы бөөдө жетет деп,
Артык кылган Аккаңкы,
Ак кулагы чак каңкы (С.К.)

Же:

Атка тердик салдырып,
Аккаңкы ээр алдырып,
Арстан Манас баатыры,
Айнектей көзүн жандырып,
Аккуланын чоң тердик
Аны жаба салганы.
Басмайылын бек тартып,
Баса минди баатырың [4, 83]

Мындан сырткары ат жабдыктарындагы ээрден башка түрлөрү да эпосто көркөм сүрөттөлөт. Мисалы, ооздук, тизгин, чылбыр, нокто, көмөлдүрүк, куюшкан, Үзөңгү жана башкалар. Эпосто бул ат жабдыктар саналып гана кетпестен, алардын ар бири өз алдынча мааниге ээ.

«Кара болот ооздук,

Көмөкөйдө карсылдап» (С.К.) деген саптар ооздуктун болоттон жасалгандыгын билгизип турса,

«Окоро түйгөн ак тизгин,

Тарталбай колу карышып» [С.К.] – деген саптардан кайсы ыкмада түйүлгөндүгүн айкындап турат. Мына ушундай эле сүрөттөөлөр менен башка ат жабдыктары да айтылат:

«Эки кулач чоң чылбыр,
Узунун тандап такты эле.
Окоро түйгөн ак нокто,
Тайторуга чак нокто

Башына мыктап ктты эле.

Айкөлүндүн чоң боз ат,

Көмөлдүрүк куюшкан,

Көбүнчө боо жарашат» (С.К.)

Түркүн кездемелерди, акак таштарды, упа менен эндиги, жыпар жыттуу атыры деп манасчылар Чүрөктүн бой келбетин сүрөттөп жатып келтирет. Булардын баарын кыргыздар өздөрү да жасаган, өзгөлөрдөн да алгандыгы окумуштуулардын пикирине таянып тастыктасак болор.

Бул тууралуу белгилүү этнограф, манастануу боюнча чоң аалымдардын бири И.Молдобаев минтип жазат: «Эпос «Манас» является прекрасным источником при исследовании Великого шелкового пути, особенно его многочисленных маршрутов. Нам известны 5 крупных маршрутов или ответвлений этой Великой дороги. В «Манасе» отражены упоминания о свыше 500 географических названиях. Если судить в целом, то более половины этих топонимов имеют прямое отношение к шелковому пути. Среди упоминаемых эпосом географических названий встречается такие как Ала-Куль, Алтай, Ат-Башы, Барскаун, Бухара, Баласагун, Кара-Корум, Кашкар, Хотан, Крым, Медина, Мекке, Орхон, Самарканд, Ташкент, Тибет, Турфан, Ургенч, Чүй, Фергана, Гисар, Эдил (Волга) и другие». [6.156-157]

Демек, кыргыздардын соода байланыштары, үй тиричилигине керектүү септеги буюм-тайым оокаттары жөнүндө кенен-чонон сүрөттөлгөндүгү да ошол кездердеги эл аралык катнаштардын тынымсыз болгондугун көргөзөт.

Дагы бир токтоло кетүүчү маселе кыргыздын улуттук оюндарынын ичинен сүрөттөлгөн «жамбы» атуу С. Орозбаковдун вариантында, С. Каралаевдин ж. б. вариантында жамбылардын түрлөрү айтылат. Уюган алтындын формалары жалпак, тоголок, бөйрөк, туяк, тай туяк, кадак алтын деп бир нече формасын жолуктурабыз. Чыгыш элдерине, түрк-монгол элдерине алтындан өзүнчө калың берүү калыңдын башкы бөлүгүн түзөт. Манаста «алты төөгө артылган күмүш менен зары бар», «алтымыш кара тулпарга артып келген зары бар» (С.О.С.К.М.М.) десе, бул сыяктуу эле мисалды Төштүктүн атасы Элеман Сарыбайга куда түшкөндө:

Калыңга берем малы бар,

Токсон нарга артылган,

Алтын, күмүш аралаш,

Калыңга берсе баарым бар,

Токсон төөнүн алтынын

Калың кылып алыңыз. «Эр Төштүк» [7,100].

Үйлөнүү тоюнда жамбы атууда чоң байгелер жамбыдан сырткары чектелген.

«Кызыл дилде, ак жамбы,

Кырк ми төөгө бул артты.

«Кылымдын баары таң калды» - деп Сагымбай манасчы сүрөттөгөндөй, кыз оюндарында сөзсүз жамбы атылган. Жамбы атууда жаа, милтелүү мылтык, бараң колдонулган. Эпостун каармандары жамбы жана башкаларды атуу менен жоокерчиликке, мергенчиликке машыгышкан. Көкөтөйдүн ашында жамбы атуу үчүн атайын кыйып даярдалган карагайлардын «алты жүзүн асманга, чыгарып ийди улатып» орнотулгандыгы, туурасынан кагылган жыгачка «жамбыны бийик зоо кылды, Сары алтынды жоо кылды,

Кырк эки танап боо кылды» - деп жамбы атуу оюнуна абдан мыкты даярдык көрүлгөнү сүрөттөлсө, атканы жаза кетпеген, ашкан мергендиги бар белгилүү баатырларды «Ат менен чаап жөнө деп, Атып алсаң өнөр деп» - сүрөп, дем берип турушканы айтылат.

Кытай, калмак баатырлары гана эмес, ашка келген бүт эл жамбыны ата алышпайт. Манастын баатыр, мерген кырк-чоросунун ар бири көзгө атар мерген экендигин далилдеп, таамай атып, бирден танап жипти түшүрөт. Ошондой эле Кыргызчал көкөлөтө ыргыткан:

«Бир калпакты эт бышым,

Асманга атып токтотуп,

Түк келтирбей бер жакка,

Түшүрбөдү жер жакка» [6, 168] – деп баатырлардын көзгө атар сапаты сүрөттөлөт.

Ал эми чоң сары алтын жамбы байланган, атуу үчүн эң кыйын, эң ичке танап жипти кыя аткан Манас баатырдын мергендик сыпаты жогорку чеберчиликте төмөнкү сүрөттөөдөн айкын көрүнөт:

Арчатору закымдап,

Жамбыга жетти жакындап,

Көтөргөндө мылтыкты,

Көк түтүнү бурады.

Көктөгү жамбы кулады.

Түркүгүн түптүн сындырды,

Дүйнөнүн көөнүн тындырды.

Туура таңган жыгачын,

Туйгунуң Манас сындырды. [160, 177]

Бул мисалда көрүнүп тургандай, жамбы атуу бир гана той, мааракелерде ойнолбой, аштарда да ойнолуп, элдин улуттук оюндарды аткаруудагы чеберчиликтери көркөм чагылдырылат.

Баатырлардын үйлөнүү тоюндагы салт-санаалар кыргыздын оюн-зоок тамашаларында, кыздын тагынган жасалгасында, жеңелеринин узатканында, жигиттин жанында күйөө жолдоштордун болгону, көрүндүк ж.б. бул сыяктуу атрибуттардын бардыгы элибиздин улуу көчмөнчүлүк маданиятынан кабарлап турат.

Негизгинен кыргыздын үйлөнүү салтынын негизги элементтери, байыркы уңгусу кандай сакталгандыгын, ал эми элдик көөнөрбөс мурасыбыздын ичинде сакталган бул традиция кыргыздар менен коңшу жашаган улуттар арасында да чоң мааниге ээ болгондугунан кабар берет. Ушул байыркы традициянын көп жагы толук бойдон учурда сакталбаса да, тарыхый изи ата-эне менен баланын, ата-эне менен уулдун, кыздын ортосундагы эпикалык мамиленин уңгусу болгондугун, биздин турмушубузда ошол мамилелерди сактоо керек экендигин белгилөө орундуу деп ойлойбуз.

Каада-салт жөрөлгөлөрүнүн тектеш элдердин баатырдык эпосторундагы үйлөнүү мотивинин алкагында кароо негиздүү деп ойлойбуз. Анткени, абалтан бери этникалык катмарлар менен чогуу коңшулаш жашаганыбыз, тилибиздин эле тектеш болгонунда эмес, элдик мурастардын үлгүлөрүндө сакталып калган каада-салтыбызда да жакын карым-катнаш байланышты дагы чагылдырып турат. Ошол себептүү тектеш элдердин каада-салт жөрөлгөлөрүн да эске алуу зарылчылдыгы маанилүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. С. Орозбаков. 4-к. – Ф: Кыргызстан, 1982. – 223 б.
2. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. С. Орозбаков. 4-к. – Ф: Кыргызстан, 1982. – 225 б.
3. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. 2. т. – Ф: Кыргызстан, –241 б.
4. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. С.Орозбаков.1-к.-Ф: Кыргызстан. 1980., 2-к. – 83 б.
5. Молдобаев, И. Эпос «Манас» как источник по истории кыргызов И. Молдобаев. – Б: Шам. 2004. – 156-157 бб.
6. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. С.Орозбаков.1-к.-Ф: Кыргызстан. 1980., 2-к. – 168-177 бб.
7. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча. С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 100 б.

References:

1. Manas. S. According to the variant of Orozbekov. S. Orozbekov. 4-K. - F: Kyrgyzstan, 1982. - 223 p.
2. Manas. S. According to the variant of Orozbekov. S. Orozbekov. 4-K. - F: Kyrgyzstan, 1982. - 225 p.
3. Manas. S. According to the variant of Orozbekov. 2. T. - F: Kyrgyzstan, p. 241.
4. Manas. S. According to the variant of Orozbekov. S.Orozbekov.1-K.- F: Kyrgyzstan. 1980., 2-K. -83 p
5. Moldobaev, I. Epic "Manas" historian on the history of the Kyrgyz I. Moldobaev. - B: Candle. 2004. - 156-157 p.
6. Manas. S. According to the variant of Orozbekov. S.Orozbekov.1-K.- F: Kyrgyzstan. 1980., 2-K. - pp. 168-177.
7. Bold Breasts. S. According to the variant of Karalaev. S. Baykozhoev. - F: School.1968, 100 p.

УДК 450.078(436)

DOI10.33514/ВК-1694-7711-2021-2(2)-51-56

Турдугулов А.Т.

Филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз билим берүү академиясы

Турдугулов А.Т.

Доктор филологических наук, профессор, Кыргызская академия образования

Turdugulov A. T.

Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz Academy of Education

ДАГЫ БИР ИРЕТ АЙТМАТОВДУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ТУУРАЛУУ

ЕЩЁ РАЗ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ Ч.АЙТМАТОВА

ONCE AGAIN ABOUT THE FEATURES OF Ch. AITMATOV